

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.212>
УДК 947.775:930.2(=512.19=512.161)"12/16"

Фергад ТУРАНЛИ,

професор кафедри загального і слов'янського мовознавства
факультету гуманітарних наук Національного університету
«Києво-Могилянська академія»,
доктор історичних наук,
Київ, Україна

Ferhad TURANLY,

Professor of the Department of General
and Slavic Linguistics at the Faculty of Humanities,
National University of «Kyiv-Mohyla Academy»,
Doctor of History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: ferhadturany@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4637-7121>

**Династія Гіраїв: ретроспективний огляд
арабографічних писемних джерел**

У статті досліджується історія правлячої в Кримському ханстві династії Гіраїв за відомостями османсько-турецьких і кримськотатарських арабографічних писемних джерел. Наголошується на специфіці стосунків правителів Криму та Османської імперії, їхніх контактів з козацькою Україною. Наукова новизна полягає у цивілізаційному осмисленні історіософії династії Гіраїв і Кримського улусу в контексті розвитку державності останнього та застосуванні авторської методології інтерпретування відповідних історичних подій із урахуванням наявних відомостей означених джерел.

Ключові слова: династія Гіраїв, Висока Порта, Військо Запорозьке, методологія, джерело.

**The Giray Dynasty:
A Retrospective Review of Arabographic Written Sources**

The article examines the history of the Giray dynasty ruling in the Crimean Khanate, which is based on the information from Ottoman-Turkish and Crimean Tatar Arabographic written sources. Emphasis is placed on the specifics of the relations between the rulers of the Crimea and the Ottoman Empire, their contacts with Ukrainian Cossacks. The scientific novelty lies in the civilizational understanding of the historiography of the Giray dynasty and the Crimean Ulus in the context of statehood development of the latter and in the application of the author's methodology of interpreting the relevant historical events, taking into account the available information of the specified sources.

Keywords: the Giray dynasty, Sublime Porte, Zaporozhian Host, methodology, source.

Невід'ємною частиною українського минулого є історія Криму. Водночас вивчення специфіки його політичного розвитку спонукає подальші наукові пошуки різноманітних джерел вітчизняного та іноземного походження. Насам-

перед це стосується періоду XV–XVIII ст., коли на півострові функціонувало державне життя. Найважливіші дослідження еволюції країни за правління династії Гіраїв висвітлено у працях турецьких і українських науковців (Ortekin H., 1938. S. 1–10; Ürekli M., 1989; Halil İ., 1996. S. 76–78;

Мірошниченко М. М., 2002. С. 172–175; Туранли Ф., 2019. С. 20–21)²⁵⁷ та ін. В них висвітлюється встановлення протекторату Османської імперії над Кримським ханством і його наслідки для Бахчисарая та Стамбула. Розглядаються причини посилення морських походів українського козацького війська проти володінь Високої Порти, а також історія формування чорноморського вектора в дипломатичній діяльності гетьманського уряду. Разом з тим при аналізі зазначеної теми слід наголосити на проблемах методології дослідження османсько-турецьких, зокрема кримськотатарських, арабографічних рукописних документів, у яких міститься чимало важливих відомостей про події, що мали місце упродовж відповідного періоду в Східній Європі.

Проблематиці еволюції династії Гіраїв, зокрема питанню виникнення Кримського ханства за даними османсько-турецьких арабографічних джерел, присвячені дослідження низки вітчизняних і зарубіжних авторів (Ürekli M., 1989; Öztürk, Y., 2015. S. 23–24; Turanly F., 2018. S. 137–148; Мицик Ю., 2010; Мавріна О. С., 2006. С. 108–119; Гулевич В. П., 2014. № 6. С. 172–190; Гулевич В. П., 2014. № 6. С. 4–28; Туранли Ф., 2020) та ін. Водночас не всі аспекти тематики висвітлені повною мірою, зокрема й щодо використання кримськотатарських рукописних документів.

Метою статті є аналіз наявних в османсько-турецьких рукописах відомостей про династію Гіраїв та розвиток Кримського ханства під протекторатом Османської імперії.

Задля глибшого розуміння порушеної теми варто зазначити, що існує чимало писемних джерел з історії Кримського улусу, написаних кримськотатарською, кипчацькою і турецькою-османською мовами. Сучасний турецький історик Музафера Уреклі класифікує їх таким чином.

I. Історичні книжки, літописи (*Tarih Kitapları, Vakayî-nâme*), які були написані: 1) в Криму та Дешті-Кипчаці; 2) книжки з історії Криму, що були написані на теренах Османської Туреччини; 3) книжки з османської історії, а також загальноісторичні твори, написані у Високій Порті.

II. Генеалогічні твори (*Şecere ve Ensâb Kitapları*).

III. Книжки-подорожі (*Seyahatnâmeler*), спогади (*Muhtırlar*) та повідомлення (*Raporlar*).

IV. Ярлики, накази, листи, які містять різноманітні відомості (у тому числі дипломатичного характеру), реєстри, прозаїчні тексти (*Yarlıklar, Bitikler ve Münşeat Mecmuâları*).

V. Книги законів (*Kanûnâmeler*).

VI. Грошові знаки, монети (*Meskûkât*) та ін. (Ürekli M., 1989. S. XI–XVIII; Turanly F., 2018. S. 137–148).

У цьому контексті слід зауважити, що одним зі знакових рукописних документів є літопис «Історія хана Сагіб Гірая», написаний в XVI ст. у столиці Кримського ханства Бахчисарай. У той час під протекторатом Високої Порти воно становило потужну збройну силу в Північному Причорномор'ї та й в усій Східній Європі. Здійснюючи воєнні акції, кримські хани чинили розбійні напади на чужі території для отримання здобичі. Щоправда, коли вони, розраховуючи на власні збройні сили, виходили за межі дозволеного, османський уряд вживав жорстких заходів для відновлення порушеного порядку. Так, хан Сагіб Гірай I (1532–1551), попри великі заслуги (зокрема, в усуненні небезпеки з боку Московії), був страчений за наказом султана Сулеймана I Кануні (1520–1566) за перебільшення особистих повноважень (Kaysunîzâde N., 1973. S. 120 vd; Öztürk Y., 2002. S. 480–513; Туранли Ф., 2020. С. 141–142).

Значну частину арабографічних писемних джерел — ярлики, накази, листи, містить збірник документів, підготовлений у 1858 р. викладачем татарської мови Імператорського Санкт-Петербурзького університету, духовним учителем Гусейном Фейзханоглу під назвою «Виявлені тексти та офіційні документи, що стосуються Кримського юрту та тієї сторони».²⁵⁸ У ньому висвітлюються насамперед дипломатичні відносини Кримського улусу з Московією та Польщею. Документи були написані в межах території Дешті-Кипчака кримськотатарською мовою з огузькими елементами і впорядковані за хронологічним принципом. Найдавнішим є «Шертнаме Мехмеда Гірая I [Улуга] (1515–1523) до короля Сигізмунда», написаний 926 р. за літочисленням Гіджри (1520 р. за літочисленням Р. Х.), що стосується необхідності дотримуватися умов договору, а саме: щорічно надсилати подарунки, не порушувати кордонів, встановити вільні торгові відносини та обов'язково виплачувати компенсації за імовірно завдані збитки, а також присяги не чинити зла (Фейзханов Х., 2017. С. 10–11, 16–18). Найпізнішим є ярлик «Селамета Гірая II (1740–1744) до Короля Польщі та Великого Князя Литовського, курфюрста Саксонії Фрідріха Августа II», написаний 1155 р. за літочисленням Гіджри (1742 р. за літочисленням Р. Х.); він стосується необхідно-

²⁵⁷ Гіраї — назва роду і титул династії кримськотатарських ханів, які були спадкоємцями сина правителя Монгольської імперії Чингізхана (1155–1227) на ім'я Джуджі хан, батька першого кримського хана Гаджі Гірая (1420–1455). Відповідно всі наступні очільники кримського престолу використовували цей титул. Слово «Гірай» означає «бути сильним». У 1475 р. син Гаджі Гірая Менлі Гірай (1469–1475, 1478–1515) визнав протекторат Високої Порти. Саме в цей час турецьке військо султана Мехмеда II (1444–1446, 1451–1481) завоювало Кафу й усі генуезькі володіння в Криму, а також підкорили греко-готське Мангупське князівство. Османська держава мала протекторат над Кримським ханством до 1774 р. — часу підписання Кючук-Кайнарджийського мирного договору з Російською імперією.

²⁵⁸ Qırım Yurtuna ve Ol Taraflarğa Dair Bolğan Yarlıqlar ve Hattlar (кр.-тат.).

сті відновлення дружніх відносин і миру, зокрема забезпечення вільного пересування торговців у разі оплати ними податку та гарантії відсутності їхнього утиску (Фейзханов Х., 2017. С. 324–327). Загальна кількість таких документів у збірнику становить 378 одиниць; з них 139 — належить кримськотатарським ханам (Вельяминов-Зернов В. В., 1864).

Розглядаючи династію Гіраїв, варто зазначити, що історія покоління названого роду походить від Тоґая Тимура, сина хана Джуджі (останній був сином хана Дженгіза). Саме кримськотатарські хани по лінії Таш Тимура з роду Тоґая Тимура правили Кримським юртом з XIV ст. до кінця XVIII ст. (Ortekin H., 1938. S. 1–12; Ürekli M., 1989. S. 1–5; İnalçık H., 1996. S. 76–78). Відповідно до визначеної хронології (823–1206 рр. за мусульманським літочисленням / 1420–1792 рр. за християнським літочисленням), доба правління кримськотатарських ханів тривала 372 роки згідно з останнім літочисленням, а завершилась вона з укладенням російсько-турецького Яського мирного договору 1792 р. (Karal E., 1999. S. 19–20).

Стосовно процесу формування та розвитку Кримського ханства варто зазначити, що він був тривалим, а остаточне виокремлення та проголошення своєї незалежності у зв'язку із занепадом Золотої орди відбулося за правління хана Гаджі Гірая I (1420–1455), сина Гияседдіна, онука Таш Тимура. Про таке свідчать монети, що були викарбувані у 845 р. Гіджри на честь першого названого правителя (Ürekli M., 1989. S. 11). Гаджі Гірай I, маючи дружні відносини з литовським князівством, у 1456 р. звернувся до султана Мехмеда II Фатіха (1444–1446; 1451–1481) з проханням надати йому військову допомогу для боротьби проти генуезьких колоній на південному узбережжі Кримського півострова. Але остаточне об'єднання Кримського юрту з Османською державою відбулось у 1475 р. (Öztuna Y., 1994. S. 362–365).

Говорячи про військово-політичну ситуацію, яка складалася упродовж XVI ст. у Північному Причорномор'ї, варто зазначити, що Кримське ханство являло собою в Східній Європі потужну збройну силу, яка періодично здійснювала свої перманентні військові вторгнення на землі Московії, Речі Посполитої, а також України. Однак захоплення Московським царством Казанського у 1552 р. та Астраханського ханств у 1556 р. стало зовнішнім чинником, що призвів до порушення вказаної військово-політичної рівноваги. В османсько-турецьких джерелах містяться відомості про військову діяльність князя Дмитра Вишневецького (Turanly F., 2017, P. 59–81).

Наприклад, зазначається про оточення у 1559 р. фортеці Азов, яка була тоді турецьким володінням, козацьким військом під командуванням названого князя, а також про заходи щодо посилення оборони кордонів Османської імперії на Північному Причорномор'ї, у тому числі фортеці Очаків, від нападів з півночі (Ürekli M., 1989. S. 46; Туранли Ф., 2017. С. 73–83). Йдеться також про те, що вказана ситуація спричинила відповідні заходи з боку уряду Високої Порти, які мали на меті забезпечити зняття облоги з названої фортеці, а саме направлення додаткових збройних загонів урядового війська та провіанту як термінової допомоги оточеному гарнізону фортеці Азова. Окрім того, уряд попередив кримського хана Девлета Гірая I (1551–1577) про ймовірність повторення цих нападів і закликав правителя Кримського ханства бути пильним та готовим до виконання поставлених йому завдань у разі виникнення такої ситуації (BOA²⁵⁹, MD, Nu: 3. S. 45–46; Üzünlü Erdoğan E., 2010. S. 491–492). Водночас, згідно з відомостями, отриманими нами з кримськотатарських, турецьких історичних рукописних документів, найбільшу вигоду від такого становища мала саме Висока Порта, яка використовувала військо Кримського ханства у своїх війнах з Австрією та Іраном.

Наявні джерела засвідчують, що Кримське ханство в часи правління султана Ахмеда I (1603–1617) брало активну участь у війні Високої Порти з названими країнами. За проявлений героїзм у цій війні хан Газі Гірай II (1588–1594; 1594–1608) був удостоєний турецьким султаном звання «Володар меча» (Şâhib-üs Seyf)²⁶⁰, а рід його, відповідним чином, отримав певні привілеї, зокрема недоторканість. Коли згаданий кримський хан помер, представники його родової династії (ширіни, мансури, сюдживіти) оголосили сина Газі Гірай II — Токтамиша Гірая (1607/1608–1609) правителем Кримського юрту. Але в султанському палаці було прийнято інше рішення — ханом призначили брата Газі Гірая II — Селамета Гірая I (1608–1610), а на нащадків хана Газі Гірая II — Мехмеда Гірая III й Шагіна Гірая — поклали обов'язки калґая²⁶¹ та нураддіна²⁶² відповідно. Ця подія стала ще й внутрішньополітичним чинником — спонукальним мотивом для активізації процесу формування українськокозацько-кримськотатарського союзу (Туранли Ф., 2020. С. 212–232).

У цьому контексті яснішою постає історія формування чорноморського вектора в зовнішній політиці українського гетьманського уряду. Вона бере свій початок з часів зародження Запорозької Січі, коли, за словами Ярослава Дашкевича, згаданий вектор існував як «...новий елемент

²⁵⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Османський архів головного управління Кабінету міністрів Республіки Туреччина).

²⁶⁰ Особливий титул, який надавався за героїзм, проявлений у битвах.

²⁶¹ Кожний кримський хан призначав собі калґая, тобто заступника.

²⁶² Кривний спадкоємець, що головує в малих місцевих судах, а також очолює в походах малі військові корпуси.

воєнно-політичних реалій, що встановились на степовому кордоні між Європою та Азією в середині XVI ст. Такий стан речей видається цілком зрозумілим: геополітично Запорозька Січ була розташована поміж Литвою (що вже тоді перебувала під польською домінацією) та Кримським ханством, що було васалом Стамбула. Отже, геополітичний фактор вимагав з'ясування характеру відносин між Січчю та Портою» (Дашкевич Я., 2004. С. 61). Важливою також є інформація від відомого кримськотатарського історика-літописця XVIII ст. Гаджі Абдулґафара ібн Гусейна Киримі, який у своїй книзі «Твердиня історії» зазначив, що в 1054 р. Гіджри (10 березня 1644 — 27 лютого 1645) прибув до хана Кримського юрту Іслам Гірая III (1644–1654) козак-богатир на ім'я Богдан Хмельницький. Метою цього візиту було попросити у хана для цього козака та його люду допомоги й захисту. Названий правитель задовольнив прохання Богдана Хмельницького, надавши йому «звання гетьмана» (Hatmanlık Râyesi). Крім того, він призначив одного з видатних кримськотатарських командирів бея фортеці Перекоп, а саме Аргина Туґая, зреалізувати прийняте ханом рішення (Kırımî Al-Nas Abdal-Kaffar, 1343. S. 124–125). Про зазначену подію у вказаному літописі йдеться так: «...1054 році барабаські козаки відвернулись від московитів, а їхній козак-богатир на ім'я [Богдан] Хмельницький прибув до хана Іслам Гірая [III] і попросив притулку. Йому було надано гетьманське повноваження і, у зв'язку із цим у той час був призначений хоробрий і улюблений військовий кримськотатарський бей фортеці Перекоп Аргин Туґай, який у дружбі з ним влітку й взимку здійснили походи до країн кафирів. У результаті безперервних походів протягом кількох років було здобуто так багато трофеїв, полонених людей, тварин та інших багатств, що населення всієї країни стало суцільно багатим, Московія була зруйнована щент, а про героїзм Туґая в народі переповідали повісті й оду, співали різними мовами “тюркю” (національні пісні). Отже, хан Іслам Гірай був визнаний за гуманну особистість та правителем, що захищає свій народ і надає допомогу тим, хто її потребує... / ...1054 senesinde Berabâş kazağı Moskovlu'dan yüz döndürüb Mineliske nâm bahadır kazağ İslâm Giray Han'a gelüp iltica` itdi ve ana hatmanlık râyesini virüp ol vakitte Or beği olan guzat-ı Tatarın serfirazi olan bahadırın Kırım ümerâsının mümtazı olan Arğın Tuğay Beğ'e teslim idüp anın refakatiyle yaz ve kışda ârâm itmezsiniz diyar-ı küffarda akınlar etdiler. Birkaç sene münfekk olmazsınız ol kadar ganâim ve esâri ve mevâşi sebî iğtinam itmişlerdi ki, ahali vilayet-ı ser-â-pâ ađniyadan oldular ve diyar-ı Moskov hemen harabe yüz tutdu. Tuğay Beğ'in gazevâtın hakkında menakib

ve destanlar ve her lisanda türküler söylenir oldu...» (Derin D., 2003. S. 372).

Отже, ці відомості свідчать про те, що результатом згаданої вище історичної події стало здійснення впродовж кількох років низки переможних спільних військових походів проти Московії та Речі Посполитої (Derin D., 2003. S. 55–57; Стороженко І. С., 1993. С. 3–18). Виявлений факт свідчить про існування в зазначений час політичних контактів між Богданом Хмельницьким та Іслам Гіраєм III, які зумовили виникнення в 1648 р. військово-політичного союзу між козацькою Україною та Кримським ханством. У цьому контексті вивчення джерельних свідчень щодо чорноморського вектора дипломатичної діяльності гетьмана Б. Хмельницького важливе значення мають інтерпретація турецьких рукописних документів, наприклад «Листа-наказу від турецького султана Мехмеда IV до козацького гетьмана Богдана Хмельницького» з приводу звернення гетьмана з проханням до султана укласти договір про надання тому захисту, який був написаний в Стамбулі на початку місяця ребіюльеввеля 1061 р. за ісламським літочисленням — Гіджри (22 лютого — 3 березня 1651 р. за християнським календарем)²⁶³. Зокрема, у цьому листі гетьманом висловлюється думка про службу та вірну дружбу із султаном і про становище ворогів України. Коментуючи звернення гетьмана, султан наголошує на своїй готовності надавати підтримку й забезпечувати безпеку тим, хто просить у нього допомоги, і з симпатією та любов'ю є відданими Високій Порті. Мехмед IV (1648–1687) надає великої ваги бажанню, висловленому з боку Б. Хмельницького, віддано служити під протекторатом Османської імперії (Туранли Ф., 2019. С. 61–68). Ці аргументи вкотре підтверджують наявність та тривалість військово-політичних відносин між названими державами.

Щодо цієї теми, на думку вченого-сходознавця Юрія Кочубея, в українській історіографії існує чимало стереотипів. Він акцентує увагу на тому, що об'єктивними джерелами вірогідної інформації про історичні події є саме рукописні документи, зокрема літописи. У цьому контексті необхідне застосування відповідної методології для дослідження названих писемних джерел за умови, що дотримуються такі критерії науковості: адекватність сприйняття і розуміння наданих вивчених нами пам'яток кримськотатарської та османсько-турецької арабографічної писемності, збереження цілісності й точності передачі змісту оригінальних текстів. Варто зазначити, що методика дослідження цієї писемності має свою специфіку, а саме, окрім атрибуції таких рукописних документів, має бути забезпечене їхнє лексичне, графічне та історичне тлумачення (Туранли Ф., 2020. С. 29–48). Доречно також буде

²⁶³ Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник України. Фондосховище. KB-78826. КД — д/п 1157.

зазначити, що для тюркологічних досліджень важливим є твердження Юрія Кочубея щодо переконання в тому, що вітчизняна історіографія «...мусить повернутися обличчям до Сходу, взятися за джерела з турецько-османських архівів» з метою забезпечити відображення об'єктивної та достовірної картини відповідного історичного процесу, що відбувався на українських землях, у тому числі й у Кримськотатарському улусі.

Одержані результати полягають у виявленні пам'яток кримськотатарської та османсько-турецької арабграфічної писемності для з'ясування ваги інформаційних ресурсів історії династії Гіраїв, формування та виокремлення Кримського ханства під протекторат Османської імперії, налагодження контактів і встановлення військово-політичного союзу між козацькою Україною та Кримським ханством.

Таким чином, одним із найвагоміших османсько-турецьких та кримськотатарських арабграфічних писемних джерел для дослідження династії Гіраїв є «Виявлені тексти та офіційні документи, що стосуються Кримського юрту та тієї сторони» Гусейна Фейзханоглу. Крім того, вони дають змогу окреслити виникнення Кримського ханства, його входження під протекторат Османської імперії в 1475 р. Водночас у джерелах містяться свідчення про відносини Кримського юрту з козацькою Україною, зокрема політичні контакти Богдана Хмельницького з ханом Іслам Гіраєм III і султаном Мехмедом IV.

Додаток

ХРОНОЛОГІЯ ПРАВЛІННЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКИХ ХАНІВ

1. Гаджі Гірай Мелек I — 1420–1455.
2. Айдар хан — 1455.
3. Гаджі Гірай I — 1455–1466, 2-ге правління.
4. Нур Девлет Гірай — 1466–1469.
5. Менглі Гірай I — 1469–1474.
6. Нур Девлет Гірай — 1474–1477, 2-ге правління.
7. Джанбек Гірай — 1477–1478.
8. Менглі Гірай I — 1478–1515, 2-ге правління.
9. Мехмед Гірай I Улуг — 1515–1523.
10. Газі Гірай I — 1523–1524.
11. Саадет Гірай I — 1524–1532.
12. Іслам Гірай I — 1532.
13. Сагіб Гірай I — 1532–1551.
14. Девлет Гірай I Тахт Алган — 1551–1577.
15. Мехмед Гірай II Семіз — 1577–1584.
16. Саадет Гірай II — 1584.
17. Іслам Гірай II Дервіш — 1584–1588.
18. Газі Гірай II Бора — 1588–1596.
19. Фетг Гірай I — 1594.
20. Газі Гірай II Бора — 1594–1608, 2-ге правління.
21. Тохтамиш Гірай — 1608.
22. Селамет Гірай I — 1608–1610.
23. Джанібек Гірай — 1610–1622.
24. Мехмед Гірай III — 1622–1627.
25. Джанібек Гірай — 1627–1635, 2-ге правління.
26. Інайет Гірай — 1635–1638.
27. Багадир Гірай I Резмі — 1638–1641.
28. Мехмед Гірай IV Камілі — 1641–1644.
29. Іслам Гірай III — 1644–1654.
30. Мехмед Гірай IV Камілі — 1654–1665, 2-ге правління.
31. Аділ Гірай Чобан — 1665–1671.
32. Селім Гірай I Гаджі — 1671–1677.
33. Мурад Гірай — 1677–1683.
34. Гаджі Гірай II — 1683–1684.
35. Селім Гірай I Гаджі — 1684–1691, 2-ге правління.
36. Саадет Гірай III — 1691.
37. Сафа Гірай — 1691–1692.
38. Селамет Гірай I — 1692–1698, 3-ге правління.
39. Девлет Гірай II — 1698–1703.
40. Селім Гірай I — 1703–1705, 4-ге правління.
41. Газі Гірай III — 1705–1708.
42. Каплан Гірай I — 1708.
43. Девлет Гірай II — 1708–1714, 2-ге правління.
44. Каплан Гірай I — 1714–1716, 2-ге правління.
45. Кара Девлет Гірай — 1716–1717.
46. Саадет Гірай IV — 1717–1724.
47. Менглі Гірай II — 1724–1731.
48. Каплан Гірай I — 1731–1736, 3-ге правління.
49. Фетг Гірай II — 1737–1738.
50. Менглі Гірай II — 1738–1740, 2-ге правління.
51. Селамет Гірай II — 1740–1744.
52. Селім Гірай II Кати — 1744–1748.
53. Арслан Гірай — 1748–1756.
54. Галім Гірай — 1756–1758.
55. Кирил Гірай / хан Делі — 1758–1765.
56. Селім Гірай III — 1765–1767.
57. Арслан Гірай — 1767–1768, 2-ге правління.
58. Максуд Гірай — 1768.
59. Кирил Гірай / хан Делі — 1768–1769, 2-ге правління.
60. Девлет Гірай III — 1769–1770.
61. Каплан Гірай II — 1770.
62. Селім Гірай III — 1771–1772, 2-ге правління.
63. Максуд Гірай — 1772, 2-ге правління.
64. Сагіб Гірай II — 1772–1776.
65. Девлет Гірай III — 1776–1778, 2-ге правління.
66. Шагін Гірай — 1778–1782.
67. Багадир Гірай II — 1782–1783.
68. Шагін Гірай — 1783–1787, 2-ге правління.
69. Шахбаз Гірай — 1787–1788.
70. Багт Гірай — 1788–1792.

СПИСОК БІБЛОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Вельяминов-Зернов В. В. Материалы для истории Крымского ханства (извлечения, по распоряжению Императорской Академии Наук, из московского главного архива Министерства Иностранных Дел) / Издал Владимир Владимирович Вельяминов-Зернов. Санктпетербург: в типографии Императорской Академии Наук, 1864. 941 с. (. ص ٩٤١).
- Гулевич В. П. Крымське ханство й Північне Причорномор'я в період правління Гаджи Гірея (1442–1466) // *Український історичний журнал*. 2014. № 6. С. 4–28.
- Гулевич В. П. О хронологии правлений и личностях правителей Крымского ханства в 1475–1478 гг. // *Золотоордынское обозрение*. № 2 (4). Казань, 2014. С. 172–190.
- Документи Крымского ханства из собрания Хусейна Фейзханова / сост. и транслит. Р. Р. Абдужемилев; науч. ред. И Миргалеев. Симферополь: ООО «Константа». 2017. 816 с.
- Мавріна О. С. Від улусу Золотої Орди до Кримського ханства: особливості політичної еволюції / Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України // *Сходознавство*. 2006. № 33–34. С. 108–119.
- Мицик Юрій. З джерела до історії Османської імперії та Кримського ханства XVI — першої половини XVIII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 9–10. К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. С. 327–360.
- Мірошниченко М. М. З поезії ханської доби (Історичний портрет) // *Східний світ*. 2002. № 2. С. 172–175.
- Стороженко І. С. Тугай-бей — побратим Богдана. Додаток. О. Акчокраклі. Татарська поема Джан-Мухамеда // *Козацтво*. 1993. № 1. С. 3–18.
- Туранли Ф. (Туранли Фергад Гардашкан Оглу). Історія династії Гіраїв у кримськотатарських і турецьких писемних джерелах та в історіографії // *До 100-річчя від дня народження академіка Омеляна Прицака (1919–2006): тези доповідей міжнародної наукової конференції, 16 травня 2019 р., Київ. Кам'янець-Подільський: ПП «Аксіома», 2019. С. 20–21.*
- Туранли Ф. Турецькі рукописні документи як джерела інформації з історії України другої половини XVI ст. // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. № 2 (133). К., 2017. С. 73–83.
- Туранли Ф. Рукописні документи про чорноморський вектор дипломатичної діяльності гетьмана Богдана Хмельницького // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. № 1 (140). К., 2019. С. 61–68.
- Туранли Фергад. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI — перша чверть XVIII століття): монографія. К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2020. 622 с.
- عُمدت التواريخ، مؤلفی، قریمی الحاج عبد الغفار، نجیب عصم بك طرفندن برمدخل و علاوه لرله نشر اولونمشدر، (تورك تاريخ انجمنی مجموعسی) نك علاوه سی، استانبول مطبعة عامره، ١٣٤٤، ٢٠٧ ص.
- حليم گرای سلطان، گلین حانان یاخود قریم تاریخی، تابع و ناشرع، جودی، استانبول، نجم استقبال مطبعة سی، ١٣٢٧، ص. ٤-٧، جدول ٣، ٢٣٢ (٢٠) ص..
- BOA, MD, Nu : 3 (Hicrî : 966–968 / Milâdî : 1558–1560), T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu : 12, Dîvân-ı Humâyûn Sicilleri Dizisi: I, Yayına hazırlayanlar: Nezihî Aykut, İdras Bostan, Murat Cebecioğlu, Feridun Emecen, Mücteba İlgürel, Mehmet vb. Ankara, 1993.
- Derin Derya. Abdülgaffar Kırımî'nin Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi, Yüksek Lisans Tezi. Ankara, 2003. 547 s.
- Halil İnalçık. Giray // *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 14, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmalar Merkezi. İstanbul, 1996, s. 76–78.
- Ortekin Hasan. Kırım Hanlarının Seceresi. İstanbul, Bürhaneddin Matbaası, 1938, 12 s.
- Öztuna Yılmaz. Büyük Osmanlı Tarihi: Osmanlı Devleti'nin Siyasî, Medenî, Kültür, Teşkilât ve San'at Tarihi, 10 Cilt, Birinci Cild, İstanbul, Ötüken Neşriyat A.Ş., 1994, s. 362–365.
- Öztürk Yücel. Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi: Kırım Hanlığı, Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi: Kırım, Edütör: Prof. Dr. Yücel Öztürk. İstanbul, Çamlıca, 2015, s. 23–24.
- Öztürk Yücel. Kırım Hanlığı, Yeni Türkiye Dergisi, Türkler, Editörler: Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca. Ankara 2002, s. 480–513.
- Öztürk Yücel. Özü'den Tuna'ya: Kazaklar — 1, 1. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2004, 488 s., 1 Harite.
- Öztürk Yücel. Relations between the Turkish Empire, Zaporozhian Cossacks and Crimean Khanate in the First Half of the 17th Century // *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History. Issue 137*, 2018, pp. 26–34.
- Karal Enver Ziya. Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789–1856), Cilt V, 7. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s. 19–20. 25. Pakalın Mehmet Zeki. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Cilt II. İstanbul, Milli Eğitim Basım Evi, 1993.

- Turanlı Ferhad. Development of the Ukrainian Cossacks and Activities of Dmytro Vyshnevetsky according to the Data from Turkish Written Sources and Historiography, *Akademik İncelemeler Dergisi* (Journal of Academic Inquiries), Cilt / Volume: 12, Sayı / Issue: 1, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, pp. 59–81.
- Turanlı Ferhad. Reflection of the History of the Crimean Ulus in the Crimean-Tatar and Turkish Written Sources and Historiography / Concepts, Sources and Methodology in Eastern European Studies // *Congress of International Eastern European Studies*. Kyiv, 2018, s.137–148.
- Ürekli Muzaffer. Kırım Hanlığının Kurluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441 — 1569). Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: 98, 1989, 109 s.
- Üzünlü Emine Erdoğan. Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Kırım Hanlığı İlişkileri, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2010, s. 491–492.

REFERENCES

- Veliaminov-Zernov, V. V. (1864). Materialy dlia istorii Krymskogo khanstva (izvlecheniia, po rasporiasheniui Imperatorskoi Akademii Nauk, iz moskovskago glavnago arkhiva Ministerstva Inostrannykh Del). Sanktpeterburg: V tipografii Imperatorskoi Akademii Nauk [in Russian].
- Hulevych, V. P. (2014). Krymske khanstvo i Pivnichne Prychornomia v period pravlinnia Hacy Giray (1442–1466). *Ukrayynskiy istorychnyy zhurnal*, 6, 4–28 [in Ukrainian].
- Gulevich, V. P. (2014). O khronologii pravlenii i lichnostiakh pravitelei Krymskogo khanstva v 1475–1478 gg. *Zolotoordynskoe obozrenie*, 2 (4), 172–190 [in Russian].
- Dokumenty Krymskogo khanstva iz sobraniia Hussein Faizkhanov (2017). Sost. i translit. R. R. Abduzhemilev; nauch. red. I Mirgaleiev, Simferopol: OOO «Konstanta» [in Russian].
- Mavrina, O. S. (2006). Vid ulusu Zolotoi Ordy do Krymskoho khanstva: osoblyvosti politychnoi evoliutsii. In-t skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho, NAN Ukrainy. *Skhodoznavstvo*, 33–34, 108–119 [in Ukrainian].
- Mytsyk, Yurii (2010). Z dzherela do istorii Osmanskoi imperii ta Kryms'koho khanstva XVI – pershoi polovyny XVIII st. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 9–10, 327–360 [in Ukrainian].
- Miroshnychenko, M. M. (2002). Z poezii khanskoï doby (Istorychnyy portret). *Skhidnyy svit*, 2, 172–175 [in Ukrainian].
- Storozhenko, I. S. (1993). Tuhay-bey - pobratym Bohdana. Dodatok. O. Akchokrakli. Tatarska poema Dzhana-Mukhameda. *Kozatsvo*, 1, 3–18 [in Ukrainian].
- Turanly, F. (Turanly Ferhad Gardashkan Ohlu) (2019). Istoriia dynastii Giray u krymskotatarskykh i turetskykh pysemnykh dzherelakh ta v istoriohrafii. Tezy dopovidei mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, m. Kyiv (16 travnia 2019 r.). *Do 100-richchya vid dnya narodzhennya akademika Omeliana Pritsaka (1919–2006)*. Kamianets-Podilskiy, PP «Aksioma», 20–21 [in Ukrainian].
- Turanly, F. (2017). Turetski rukopysni dokumenty yak dzherela informatsii z istorii Ukrainy druhoi polovyny XVI st. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiya*, 2 (133), 73–83 [in Ukrainian].
- Turanly, F. (2019). Rukopysni dokumenty pro chornomorskyi vektor dyplomatychnoi diialnosti hetmana Bohdana Khmelnytskoho. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiya*, 1 (140), 61–68 [in Ukrainian].
- Turanly, Ferhad (2020). Kozatska doba istorii Ukrainy v osmansko-turetskykh pysemnykh dzherelakh (druha polovyna XVI — persha chvert XVIII stolittia): monohrafiia. Kyiv: Vydavnychi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
- Kırımî, Al-Hac Abdal-Kaffar (1343). Umdetü't Tevârih, Necib Asım Beyin tarafından bir medhal ve ilâvelerle neşr olunmuştur, Türk Târih Encümeni, Mecmuası ilâvesi, Hazırlayan: Necib Âsım. İstanbul, Matbaa-i Âmire [in Turkish].
- Halım Giray Sultan (1327). Gülbün-i Hânân, Necm-i İstikbal Matbaası. İstanbul [in Turkish].
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MD, Nu: 3 (Hicri: 966–968 / Milâdi: 1558–1560), T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 12, Divân-ı Humâyûn Sicilleri Dizisi: I, Yayına hazırlayanlar: Nezihi Aykut, İdras Bostan, Murat Cebecioğlu, Feridun Emecen, Mücteba İlgürel, Mehmet vb. (1993). Ankara [in Turkish].
- Derya, Derin. (2003). Abdülgaffar Kırımî'nin, Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi, *Yüksek Lisans Tezi*. Ankara Üniversitesi [in Turkish].
- Halil, İnalçık. (1996). Giray İslam Ansiklopedisi, 14, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmalar Merkezi. İstanbul, 76–78 [in Turkish].
- Ortekin, Hasan. (1938). Kırım Hanlarının Seceresi, İstanbul, Bürhaneddin Matbaası [in Turkish].
- Öztuna, Yılmaz. (1994). Büyük Osmanlı Tarihi: Osmanlı Devleti'nin Siyasî, Medenî, Kültür, Teşkilât ve San'at Tarihi, 10 Cilt. Birinci Cilt, İstanbul, Ötüken Neşriyat A.Ş., 362–365 [in Turkish].
- Öztürk, Yücel. (2015). Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi: Kırım Hanlığı, Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi: Kırım, Edütör: Prof. Dr. Yücel Öztürk. İstanbul, Çamlıca, 23–24 [in Turkish].

- Öztürk, Yücel. (2002). Kırım Hanlığı, Yeni Türkiye Dergisi, Türkler, Editörler: Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca. Ankara, 480–513 [in Turkish].
- Öztürk, Yücel. (2004). Özüden Tuna'ya: Kazaklar — 1, 1. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yayınevi [in Turkish].
- Öztürk, Yücel. (2018). Relations Between the Turkish Empire, Zaporozhian Cossacks and Crimean Khanate in the First Half of the 17th Century. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 137, 26–34 [in English].
- Karal, Enver Ziya (1999). Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789–1856), V, 7, 19–20 [in Turkish].
- Pakalın, Mehmet Zeki (1993). Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Cilt II. İstanbul, Milli Eğitim Basım Evi [in Turkish].
- Turanlı, Ferhad. (2017). Development of the Ukrainian Cossacks and Activities of Dmytro Vyshnevetsky according to the Data from Turkish Written Sources and Historiography. *Akademik İncelemeler Dergisi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* 12, 1, 59–81 [in English].
- Turanlı, Ferhad. (2018). Reflection of the History of the Crimean Ulus in the Crimean-Tatar and Turkish written sources and Historiography. Concepts, Sources and Methodology in Eastern European Studies. *Congress of International Eastern European Studies*, 137–148 [in English].
- Ürekli, Muzaffer (1989). Kırım Hanlığının Kurluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441–1569). Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: 98 [in Turkish].
- Üzünlü, Emine Erdoğan. (2010). Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Kırım Hanlığı İlişkileri, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 491–492 [in Turkish].

Дата надходження статті до редакції: 12.09.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)